

पीडाभित्रको आक्रोश संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रहमा महिला विद्रोहको स्वरूप

डा. अमृतादेवी शर्मा

Terhathum Multiple Campus Research Journal (ISSN2565-48x Print)(3149-7594 Online) Copyright ©2026. The Author(s): Published by RMC, Terhathum Multiple Aatharai-6, Terhathum. Distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0. International Liscence (CC BY NC 4.0).

लेखसार

डा. अमृतादेवी शर्मा

उपप्राध्यापक

नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिवि, कीर्तिपुर

Email

Orcid

<http://orcid.org/0009-0006-6632-1415>

Double Blended Peer-Reviewed Research Journal
Plagiarism and AI Tested

Date of Submission

March 12, 2026

Date of Acceptance

July 02, 2026

Date of Published

Augst 07, 2026

Date of Published

Augst 07, 2026

प्रस्तुत लेखमा 'पीडाभित्रको आक्रोश' संस्मरणात्मक निबन्धसङ्ग्रहमा अभिव्यक्त महिला विद्रोहको स्वरूपको विश्लेषण गरिएको छ । 'पीडाभित्रको आक्रोश' माओवादी जनयुद्धमा संलग्न महिला योद्धाहरूले जनयुद्धका क्रममा अनुभूत गरेका विविध अनुभव र अनुभूतिहरू, युद्धभूमिमा आफन्त र सहयोद्धा गुमाउँदाका पीडा, आक्रोश, वेदनाका साथै जनयुद्ध, वर्गसङ्घर्ष, वर्गमुक्ति, नारीमुक्ति, समाजव्यवस्था, सङ्घर्षको अपरिहार्यता र परिवर्तनका सन्दर्भमा उनीहरूका विचार र दृष्टिकोणहरूको सङ्ग्रह हो । यस सङ्ग्रहका संस्मरणहरूले जनयुद्धका विविध आरोह अवरोहका साथै यसमा सहभागी भएर महिलाहरूले प्रदर्शन गरेको साहस, त्याग, वीरता, शौर्यका साथै साम्यवादी समाज निर्माणको उच्च आकाङ्क्षासहितका मार्क्सवादी विचारहरू उदात्त रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् । मार्क्सवाद, लेनिनवाद र माओवादका आलोकमा सङ्गो उत्पीडित जनसमुदायका निम्ति गरेको महान् जनयुद्धका प्रक्रियामा अङ्ग मोर्चामा रही युद्ध गरेका नेपाली महिलाका विचार, अनुभूति र सांस्कृतिक मूल्यबोधलाई विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत लेखको उद्देश्य हो । यी निबन्धको विश्लेषणका लागि समाजको स्वरूप, वर्गव्यवस्था, वर्गमुक्ति र महिला मुक्तिसम्बन्धी मार्क्सवादी मान्यतालाई सैद्धान्तिक ढाँचाका रूपमा उपयोग गरी सोद्देश्य नमुनाछनोट विधिका माध्यमबाट तथ्यहरूको सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनबाट नेपाली जनयुद्ध वर्गीय, जातीय, लिङ्गीयलगायत विभिन्न दृष्टिले उत्पीडनकारीपितृसत्तात्मक राज्यव्यवस्थाका विरुद्ध हो र समतामूलक समाजको निर्माण गर्नु यसको उद्देश्य हो भन्ने निष्कर्ष प्राप्त भएको छ । यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत संस्मरणहरूमा वर्गीय व्यवस्थाको समूल अन्त्य भएमा मात्र महिला मुक्ति सम्भव छ भन्ने विचार मूल रूपमा प्रवाहित भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : उत्पीडन, पितृसत्ता, महिलाविद्रोह, महिला मुक्ति, मार्क्सवाद, साम्यवाद

विषय परिचय

प्रस्तुत अध्ययनको विषय *पीडाभित्रको आक्रोश* संस्मरणात्मक निबन्धसङ्ग्रहमा अभिव्यक्त महिला विद्रोहको स्वरूपको विश्लेषण गर्नु हो । *पीडाभित्रको आक्रोश* नेपालमा २०५२ सादेखि सुरु भएको माओवादी जनयुद्धमा सहभागी महिला योद्धाहरूको संस्मरणसङ्ग्रह हो । यस सङ्ग्रहमा सामन्तवाद र साम्राज्यवादको समूल अन्त्य गरी नौलो जनवादी समाज हुँदै विश्व साम्यवादी समाज निर्माण गर्ने उद्देश्यका साथ जनयुद्धमा सहभागी भएर राज्यसत्ताविरुद्ध सङ्घर्ष गरेका महिलाहरूले यस क्रममा देखाएको वीरता, साहस, शौर्य र बलिदानको उदात्तताको सबल चित्रण छ । संस्मरण, कुराकानी र कविता गरी तीन खण्डमा संरचित यस कृतिमा उनासी जना योद्धाहरूका संस्मरणहरू सङ्गृहीत छन् । यी संस्मरणले जनयुद्धको सजीव चित्र प्रस्तुत गर्नाका साथै नेपाली महिलाहरूले समाज व्यवस्था, वर्गसंरचना, पितृसत्ता, वर्गमुक्ति र महिलामुक्तिका सम्बन्धमा व्यक्त गरेका अनुभूति, संस्मरण, भावना, विचार र दृष्टिकोणहरूलाई प्रतिबिम्बित गरेका छन् । यस सङ्ग्रहमा युद्धमैदानमा नै विवाह गरी एक महिनामा नै जीवनसाथी गुमाएकी र पछि राज्यसत्ताद्वारा नियन्त्रणमा लिएर चरम यातना दिई निर्मम हत्या गरिएकी चुनु गुरुङ, हिरासतमा चरम यातना र बलात्कारको सिकार भएकी देवी खड्का, आफ्नै परिवारका तीन जना आफन्तलाई युद्धकै क्रममा गुमाएर आफू निरन्तर क्रान्तिमा समर्पित कमला नहर्की, युद्धका क्रममा बगरमा नै सन्तान जन्माएर लगत्तै दुई घण्टाको यात्रा गरेकी आशा महतरालगायत उनासी जना योद्धाहरूका संस्मरणहरूका साथै राज्यसत्ताका सीपाहीसँग जुधेर उनीहरूका हतियार कब्जा गरेका जाजरकोटाका साहसी महिलाहरूका सङ्घर्षका इतिहास सङ्गृहीत छन् । यी संस्मरणमध्ये सात ओटा संस्मरणमा पुरुष योद्धाहरूले महिला सहयोद्धा र जीवनसाथीका सम्भना, उनीहरूका त्याग र वीरताको स्मरण गरिएको छ । यी संस्मरणले जनयुद्धका क्रममा नेपाली महिलाले देखाएको अदम्य साहस, उनीहरूको जनयुद्धप्रतिको समर्पण र उदात्तताका साथै उनीहरूमाथि राज्यसत्ताको अत्यन्त निर्मम र पाशविक चरित्रलाई पनि स्पष्ट गरेका छन् ।

यी संस्मरणले सामन्तवाद र साम्राज्यवादको जातोमुनि हेपिएर रहेका नेपाली महिलाहरूले सबै प्रकारको मुक्तिका लागि वीरतापूर्ण युद्ध गरेर विश्वसामु नै अद्वितीय नमुना पेस गरेको तथ्यलाई प्रष्ट पारेका छन् । यी संस्मरणको अध्ययनबाट नेपाली समाजमा रहेको वर्गीय, जातीय, लिङ्गीयलगायत उत्पीडनप्रति महिलाको दृष्टिकोण, जनयुद्धको ऐतिहासिक आवश्यकता, त्यसमा महिलाहरूको अङ्गणी भूमिका, उनीहरूको

त्याग, बलिदान, शौर्य, समर्पणका साथै उनीहरूका प्रतिरोधी विचारधाराको पनि विश्लेषण हुने भएकाले यो अध्ययन प्राज्ञिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिन्छ। प्रस्तुत अध्ययनमाथी संस्मरणमा अभिव्यक्त भएको महिला विद्रोहको स्वरूपको अध्ययन गरिएको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य जनयुद्धमा सहभागी महिलाहरूको संस्मरणात्मक सङ्ग्रह *पीडाभित्रको आक्रोश*मा अभिव्यक्त महिलाविद्रोहका विभिन्न स्वरूप र आयामहरूको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु रहेको छ। नेपाली समाजमा विद्यमान महिला उत्पीडनको प्रमुख आधार पितृसत्ता र यसैका जगमा खडा भएका सामन्तवादी र पुँजीवादी उत्पादन व्यवस्था हुन्। यी व्यवस्थाले महिलाहरूको श्रमशक्ति, आर्थिक अधिकारका साथै सामाजिक विशेषधिकार र गतिशीलतामाथिको नियन्त्रणका आधारमा उनीहरूको शारीरिक, मानसिक, यौनिक, मनोवैज्ञानिक लगायत विविध शोषण, दमन र उत्पीडन गरेका छन्। प्रस्तुत अध्ययनका निमित्त महिला विद्रोहको विश्लेषण गर्न मार्क्सवादले अभिव्यक्त गरेका चिन्तनलाई सैद्धान्तिक आधारका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। मार्क्सवादले महिला उत्पीडनलाई पितृसत्ता र वर्गीय समाजको परिणति मान्दछ। यसले पितृसत्तात्मक व्यवस्थाले लैङ्गिक विभाजनमार्फत महिलाहरूको श्रमशक्तिमाथि नियन्त्रण कायम गरी यसैका आधारमा विभिन्न शोषण गर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ। प्रस्तुत अध्ययनमा *पीडाभित्रको आक्रोश* सङ्ग्रहमा महिलाहरूमाथिको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक उत्पीडनका विरुद्ध केकस्तो चिन्तन अभिव्यक्त भएको छ साथै यसका विरुद्ध केकस्तो दृष्टिकोण प्रस्तुत भएको छन् भन्ने पक्षलाई विश्लेषण र मूल्याङ्कनको आधार बनाइएको छ।

प्रस्तुत अनुसन्धानका लागि निर्धारित उद्देश्य पूरा गर्न पुस्तकालयीय कार्यबाट *पीडाभित्रको आक्रोश*मा सङ्गृहीत निबन्धहरूमध्ये एघार ओटा संस्मरणलाई साक्ष्यका रूपमा लिएर तिनमा प्रस्तुत भएको महिला विद्रोहको विश्लेषण गरिएको छ। सम्बद्ध निबन्धहरूमा अभिव्यक्त भएका महिला विद्रोहका साक्ष्यको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी सामान्यीकृत निष्कर्षसम्म पुग्नका निमित्त महिला विद्रोह र महिला मुक्ति सम्बन्धी मार्क्सवादी दृष्टिकोणलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। उपर्युक्त सामग्रीहरूको उपयोग गरी *पीडाभित्रको आक्रोश*मा अभिव्यक्त महिला विद्रोह र महिला मुक्तिसम्बन्धी चिन्तनको विश्लेषण गर्न पितृसत्तावाद, सामन्तवाद, साम्राज्यवाद तथा विस्तारवादविरुद्ध विद्रोह, त्याग, वीरता, बलिदान साहस र

उदात्तताको चेतना र महिला मुक्तिको अभिरेखाङ्कन गरी तीन ओटा पुर्वाधारको निर्माण गरिएको छ र पाठविश्लेषण विधिका माध्यमबाट अर्थापन गरिएको छ ।

महिला विद्रोह सम्बन्धी मार्क्सवादी दृष्टिकोण

मार्क्सवादले महिला उत्पीडन र महिला मुक्तिको विषयलाई वर्गीय उत्पीडन र वर्गीय मुक्तिसँग सापेक्षित मान्दछ । यसले महिला उत्पीडनको सुरुवात र यसको स्वरूपको ऐतिहासिक भौतिकवादी कोणबाट व्याख्या गर्दै मातृसत्ताको पतन र पितृसत्ताको उदयनै महिला उत्पीडनको मूल कारण हो भन्ने धारणा राखेको छ (एङ्गल्स, २०६४, पृ. १४३) । एकनिष्ठ विवाह वा परिवारको उत्पत्ति र निजी सम्पत्तिको उत्पत्ति नै पितृसत्ताको उदयको आधार हो र यही बिन्दुबाट महिला उत्पीडनको सुरुवात भएको हो । एकनिष्ठ विवाह व्यक्तिगत यौन प्रेमको परिणाम नभएर आर्थिक कारणहरू अर्थात् स्वतस्फूर्त रूपले पैदा भएको सामूहिक स्वामित्वमाथि निजी स्वामित्वको विजयमा आधारित छ भन्ने यसको मान्यता छ (एङ्गल्स, २०६४, पृ. १५०) । समाज विकासका दास, सामन्ती तथा पुँजीवादी समाजहरूमा व्यक्तिगत सम्पत्ति तथा वर्गहरूको प्रभुत्व रहने हुनाले पितृसत्ता कायमै रहन्छ र सामाजिक क्रान्तिमार्फत समाजवादको विकासका प्रक्रियामा व्यक्तिगत सम्पत्तिको तथा वर्गहरूको अन्त्यको प्रक्रियासँगै महिला उत्पीडनको स्वतः अन्त्य भन्ने यसको मान्यता छ । मार्क्सवादी दृष्टिमा वर्गीय मुक्ति नै सबै खालका मुक्तिको आधार हो । मार्क्सवादीहरूले महिला मुक्तिको प्रश्नलाई वर्गीय मुक्तिको प्रश्नभन्दा बेग्लै होइन भन्ने धारणा मान्यता राख्दछन् । यसका अनुसार भावी साम्यवादमा पुगेर नै महिलाहरूसहित सबै उत्पीडित वर्ग र जनसमुदायले वास्तविक मुक्ति प्राप्त गर्दछन् । महिलाहरूको वास्तविक मुक्तिका लागि मार्क्सवादको पक्षपोषण र कम्युनिस्ट आन्दोलनका साथमा महिला आन्दोलनलाई ऐक्यबद्ध तुल्याउने काममा विशेष परिश्रम गर्न आवश्यक छ (वैद्य, २०७७, पृ. १९) । श्रमिक वर्ग र महिला समुदायको ऐक्यबद्धताद्वारा नै ती दुवैको मुक्तिसङ्घर्षले पूर्णता प्राप्त गर्दछ ।

ऐतिहासिक भौतिकवादी दर्शनले समाज विकासका व्याख्यामा प्रस्तुत गरेका चिन्तनले महिला शोषणको ऐतिहासिक विकासलाई बुझ्न महत्वपूर्ण आधार प्रदान गरेको छ र यसले प्रस्तुत गरेका परिवार र श्रमविभाजनसम्बन्धी अवधारणाहरू नै महिला शोषणलाई बुझ्ने सबैभन्दा बढी वैज्ञानिक र वस्तुगत धारणाहरू हुन् । मार्क्सको ऐतिहासिक भौतिकवादी दर्शनले विश्वव्यापी र ऐतिहासिक विकासक्रमहरूमा लागु हुने र पुष्टि गर्न सकिने तरिकाले महिलाका सवालहरूलाई बुझ्न सक्षम तुल्याउँछ (जेट्किन, सन् २०१५, पृ. ४३) ।

जेट्किनले नारी मुक्तिलाई वर्ग मुक्तिभन्दा भिन्न सोच्ने विचार बुर्जुवा विचार भएको धारणा राखेकी छन् । वर्गमुक्ति आन्दोलनका लागि विश्वभरका सर्वहारा महिलाहरू सदैव तयार रहनुपर्ने दृष्टिकोणलाई जेट्किनले यसप्रकार प्रस्तुत गरेकी छन् :

श्रमिक वर्गका लागि सम्पूर्ण जनताहरूबीचको भातृत्व आदर्श होइन र विश्वशान्ति रित्तो शब्दभन्दा बढी केही होइन । एउटा स्पष्ट तथ्यले यसलाई सहयोग गर्छ कि सम्पूर्ण उत्पीडितहरू र शोषित राष्ट्रहरूबीचको ऐक्यबद्धतामार्फत उत्पीडितहरूले उत्पीडितहरूमाथि आक्रमण गर्ने अनुमति दिनुहुँदैन । यस्तो समयमा सर्वहारा जनताको स्वतन्त्रताको लडाइँलाई साहसको युद्धमा परिणत गराइनुपर्छ । उनीहरूको क्रान्तिकारी शक्ति र सङ्घर्षको आकाङ्क्षालाई खतरासँग सामना गराउनुपर्छ र त्यागहरूको माग गर्नुपर्छ । यदि एउटाले खतरा मोल्थो भने त्यहाँ प्रत्येक व्यक्तिगत र जनतासँग एउटा क्षण आउँछ जहाँ प्रत्येक चिज जित्न सकिन्छ, त्यसका लागि सर्वहारा महिलाहरू तयार रहनुपर्छ । (सेलेक्टेड राइटिङ्स, सन् २०१५, पृ. ११३)

जेट्किनको उपर्युक्त भनाइले श्रमिक वर्गको अन्तर्राष्ट्रिय एकतामा जोड दिएको छ र शोषक वर्गकाविरुद्ध विश्वको एकीकृत क्रान्तिको अनिवार्यतालाई देखाएको छ । महिला मुक्तिलाई वर्ग मुक्तिभन्दा भिन्न सोच्ने विचार बुर्जुवा विचार भएको जेट्किनको धारणाले वर्ग मुक्तिभन्दा पृथक नभएको चिन्तनकै पुष्टि गर्दछ । मार्क्सवादले विश्वभातृत्व र शान्तिको नारा उत्पीडक व्यवस्थाको खोक्रो आदर्श भएको र वर्गमुक्तिका लागि श्रमिक वर्गको ऐक्यबद्धतासहित विश्वसङ्घर्ष आवश्यक रहेको चिन्तन प्रस्तुत गरेको छ ।

नेपाली समाजको वर्गीय शोषण जातीय र लैङ्गिक शोषणसँग एकीकृत भएर प्रकट भएको छ । यस समाजको वर्गव्यवस्था लिङ्गव्यवस्था र वर्णव्यवस्थासँग अन्तर्सम्बन्धित छ । नेपाली अर्धसामन्ती समाजमा देखिएका पितृसत्तात्मक लिङ्गव्यवस्था र जातव्यवस्था सामन्तवादी र पुँजीवादी उत्पादन प्रणालीलाई अभै दिगो र प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्न यिनै व्यवस्थाले निर्मित र विकसित गरेका धार्मिक सांस्कृतिक मान्यताबाट निर्देशित छन् । रूपमा हेर्दा पुँजीवादी उत्पादन प्रणालीले वर्णव्यवस्था, लिङ्गव्यवस्था र जातव्यवस्थालाई अस्वीकार गरे जस्तो देखिए तापनि सारमा यिनै व्यवस्थालाई भन्ने बढी व्यवस्थित तुल्याई निर्मम रूपमा जातीय र लिङ्गीय शोषण गरेको देखिन्छ । नेपाली पुँजीवादी उत्पादन व्यवस्थाले सहरी क्षेत्रका केही सीमित

महिलाहरूलाई श्रमबजारमा निस्कने स्थिति सिर्जना त गरेको छ तर बढीजसो महिला शरीरलाई वस्तुका रूपमा किनबेच गरेर उनीहरूको अस्तित्व र स्वाभिमानको अवमूल्यन गरेको छ ।

मार्क्सवादले शोषणमा आधारित विद्यमान व्यवस्थाको सम्पूर्ण रूपमा परिवर्तन नभएसम्म महिलाहरूको मुक्ति सम्भव हुँदैन भन्ने ठान्दछ । समाजको आमूल रूपान्तरण गर्नका लागि संसारका सम्पूर्ण शोषित जनता एक हुनुपर्छ र आफ्नो मुक्तिका लागि संयुक्त सङ्घर्षमा उत्रनुपर्छ भन्ने यसको मान्यता छ । यसले महिलाहरूको मुक्तिआन्दोलन पनि त्यसको एउटा अभिन्न अङ्ग बन्नुपर्दछ । वर्तमान अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भमा महिलाहरू र सबै शोषित जनताको ऐक्यबद्धता मानव जातिका इतिहासमा सबैभन्दा बढी महत्त्वपूर्ण भएकाले महिलाहरूको मुक्तिआन्दोलन कुनै पनि अवस्थामा वर्गीय विभाजन र शोषणमाथि टिकेको सामाजिक व्यवस्थाको अन्तका लागि संसारभर चलाइरहेको सङ्घर्षबाट अलग हुन हुँदैन भन्ने यसको मान्यता छ । यसले अन्तर्राष्ट्रिय ऐक्यबद्धतामा बाधा पुऱ्याउने सबै सङ्कीर्ण प्रतिक्रियावादी विचारहरूका विरुद्ध सैद्धान्तिक सङ्घर्ष चलाउनुपर्दछ । प्रस्तुत अध्ययनमा *पीडाभित्रको आक्रोश* संस्मरणसङ्ग्रहमा महिला उत्पीडन, महिलामुक्ति आन्दोलन र वर्गमुक्ति आन्दोलनका सन्दर्भमा व्यक्त भएका दृष्टिकोणहरूको मार्क्सवादी दर्शनका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

१. पितृसत्तावाद, सामन्तवाद, साम्राज्यवाद तथा विस्तारवादविरुद्ध विद्रोह

पितृसत्तावाद हरेक संरचनामा पुरुषलाई केन्द्रमा र महिलालाई परिधिमा सामाजिक व्यवस्था हो । यो कुनै पनि समाजमा पुरुषले सत्ता लिने सामाजिक प्रणाली हो । सामन्तवाद र साम्राज्यवाद पितृसत्तावादकै जगमा निर्माण भएका व्यवस्था हुन् । यी व्यवस्थामा अन्य विशेषताका अतिरिक्त समाजको सानो संस्था परिवारदेखि समाज र राज्यव्यवस्थाका हरेक संरचना र तहमा महिलाहरू अधीनस्थ रहन्छन् । पितृसत्तावादले सम्पत्तिमाथिको नियन्त्रणका आधारमा सामाजिक विशेषाधिकार, राजनीतिक नेतृत्व, नैतिक अधिकारलगायत सबै आर्थिक, सामाजिक संरचनामा पितृसत्तात्मक आधिपत्य सिर्जना गरेको हुन्छ । ऐतिहासिक रूपमा पितृसत्ता आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, कानुनी आदि संरचनाका रूपमा प्रकट भएको हुन्छ ।

पीडाभित्रको आक्रोश पितृसत्तावाद, सामन्तवाद, विस्तारवाद तथा साम्राज्यवादका विरुद्ध नेपाली जनताले लडेको ऐतिहासिक युद्धमा सहभागी भएका महिलाहरूका संस्मरण, अनुभूति, विचार, भावनाका साथै उनीहरूको साहस र शौर्यको उदात्त दस्तावेज हो । नेपाली महान् महिलाहरूले जनयुद्धका प्रक्रियामा

पितृसत्तावाद, सामन्तवाद, साम्राज्यवाद तथा विस्तारवादको विरोध र महिलामुक्तिका साथै सिङ्गो समाजको मुक्तिका लागि निर्वाह गरेको भूमिका अद्वितीय छ (किरण, २०६४, भूमिका) । राज्यसत्ताविरुद्ध हातहतियारसहित जनयुद्धमा अङ्गमोर्चामा रहँदा नेपाली महिलाहरूले देखाएको उच्च वीरता, निष्ठा, समर्पण, त्याग र समाज परिवर्तनको उच्च आकाङ्क्षा मार्क्सवादी चेतनाद्वारा अभिप्रेरित थियो । यस सङ्घर्षमा नेपाली महिलाले गरेको प्रदर्शन विश्वपरिवेशमा नै अद्भूत र अनुपम थियो । हजारौं वर्षदेखि पितृसत्तावाद र सामन्तवादको जातोमा पिसिएर अत्यन्त कष्टपूर्ण जीवन बाँच्न बाध्य भएका नेपाली महिलाहरू पछिल्लो समयमा सामन्तवाद, साम्राज्यवाद र पितृसत्तावादको तेहोरो शोषण, दमन र उत्पीडन सहन बाध्य थिए । यसै परिप्रेक्ष्यमा नेपाली राजनीतिक सङ्घर्षका प्रक्रियामा भएको जनयुद्धमा महिलाहरू साङ्गठनिक रूपमा विभिन्न जनवर्गीय मोर्चाहरूसहित महिला सङ्गठन, सांस्कृतिक मोर्चा, जनमुक्ति सेना, जनसत्ता र पार्टीका तलदेखि माथिसम्मका विभिन्न ओहोदा नेतृत्वदायी पद तथा नीति निर्माणसम्मको स्तरमा पुगेर जनसङ्घर्ष, युद्धमोर्चा तथा जनपरिचालनका क्षेत्रमा स्वयं सहभागी भए । यस क्रममा उनीहरू दुश्मनका हिरासत जेल एवं यातना शिविरहरूमा रही यी सबै यन्त्रणाहरूको सामना गरेर महिलामुक्तिसहित नयाँ जनवाद, समाजवाद र साम्यवादको महान् आदर्श प्राप्तिका लागि त्याग, वीरता र बलिदानका अनुपम कृतिमान कायम गर्न सफल भएका छन् (किरण, २०६४, भूमिका) । योजनयुद्धका प्रक्रियामा अग्रमोर्चामा खटिएका तिनै महान् महिलाहरूका साथै महिलाहरूका बारेमा लेखिएका संस्मरणहरूको सङ्ग्रह हो । यी संस्मरणमा जनयुद्ध, वर्गमुक्ति, महिलामुक्तिलगायत विभिन्न विचारको प्रवाहका साथै आफन्तको सहादतबाट उत्पन्न पीडा, शोक, दुःख र वियोगका अनुभूतिको चरम उद्वेलन र त्यस पीडालाई शोकमा बदल्दै अनभूति र विवेकको संगमका रूपमा भावनाको उदात्तीकरण भएको छ । यी संस्मरण र भावनाले जनयुद्ध पितृसत्तावाद, सामन्तवाद, साम्राज्यवाद तथा विस्तारवादको विरोधमा लडिएको युद्ध हो भन्ने पुष्टि गरेका छन् । यस युद्धमा महिलाहरूको नेतृत्वदायी र अङ्गणी भूमिका यी सबैका विरुद्ध हो भन्ने चिन्तन कमला दोडको 'सङ्घर्षको जीवनयात्रा' संस्मरणमा यसप्रकार अभिव्यक्त भएको छ :

हो, देशमा सामन्तवादको चरमशोषण र दमनले शिखर चुमिरहेको थियो । मुठ्ठीभर वर्गले बहुसङ्ख्यक नेपालीमाथि शोषण गरिरहेको थियो अथवा भनौं गरिखाने वर्ग र बसीखाने वर्गबीच टकराव चलिरहेकै थियो, तब बसी खाने वर्गविरुद्ध र त्यसको समूह नष्ट गर्ने वैज्ञानिक सिद्धान्तको विधि र अस्त्र प्रयोग गर्दै २०५२ साल फागुन १ गते नेकपा माओवादीले जनयुद्धको शङ्खघोष गर्‍यो ।

त्यसमा उत्पीडित श्रमजीवी महिलाहरूले पनि आफ्नो मुक्तिको खातिर निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्य गर्न महान् जनयुद्धमा लामबद्ध भए । यसै क्रममा महान् जनयुद्धको प्रभाव मेरो गाउँमा पनि घनिभूत रूपमा पयो । मेरो जन्मथलो तिमालमा एक सामन्तको घर कब्जा गरी जनयुद्ध सुरुभएको थियो । जनयुद्धको सुरुवातसँगै वर्गीय मुक्तिबिना महिलामुक्तिको कुरा असम्भव भएकाले र महिलामुक्ति आम सर्वहारा शोषित पीडितवर्गको मुक्तिको खातिर भएकाले म पनि बन्दुक बोकी जनयुद्धमा लाखौँ क्रान्तिकारी महिला योद्धाहरूको लामो लस्करमा पङ्क्तिबद्ध भएँ । (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६४, पृ. ११०)

उपर्युक्त संस्मरणले नेपाली महिलाहरू सबै खालका शोषण, दमन र उत्पीडनको अन्त्य गर्दै श्रमिक, मजदुर, महिला, दलितलगायत सबै उत्पीडितहरूको मुक्तिका लागि जनयुद्धमा सहभागी भएका हुन् भन्ने तथ्यलाई स्पष्ट गरेको छ । यसले जनयुद्ध समाजमा भएका सबै खालका शोषण दमन र उत्पीडनविरुद्ध गरिएको वर्गमुक्तिको आन्दोलन थियो र त्यो आन्दोलनमा सहभागी महिलाहरूले वर्गमुक्तिलाई नारीमुक्तिको आधार मानेर अर्थात् सर्वहारा वर्गीय मुक्तिमा नै नारीमुक्ति सम्भव ठानेर यस युद्धमा सहभागी भएका थिए भन्ने पुष्टि गरेको छ । वर्गीय मुक्तिबिना महिलामुक्तिको कुरा असम्भव भएकाले र महिलामुक्ति आम सर्वहारा शोषित पीडितवर्गको मुक्तिसँगै अन्तर्सम्बन्धित भएकाले यसका लागि लाखौँ क्रान्तिकारी महिला योद्धाहरू बन्दुक बोकी जनयुद्धमा सहभागी भएका हुन् ।

माओवादी जनयुद्धमा सहभागी महिलाहरूले विश्व साम्यवादी समाज निर्माण गर्ने महान् लक्ष्य पछ्याएका थिए । उनीहरूले देखेको सपना केवल महिलाहरूको मुक्तिका लागि मात्र थिएन त्यो त सबै विश्वभरकै उत्पीडितहरूको साभा स्वार्थमा आधारित साम्यवादी विश्व समाज निर्माण गर्ने अभिलाषामा केन्द्रित थियो । उनीहरूको यो विचार पनि सबै खालका शोषणका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्नुपर्छ भन्ने मार्क्सवादी चेतनाद्वारा अभिप्रेरित थियो । ‘दुई वर्षको छोरालाई छोडेर कार्य फिल्डमा जाँदा पोलिरहेको हृदय’ संस्मरणमा युद्धक्षेत्रको मोर्चामा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेकी भीमकुमारी वलीको उत्पीडनविरोधी विचार यसप्रकार व्यक्त भएको छ :

कालो युग र राक्षसी जुग बदल्न बलिदान गर्ने हजारौँ सहिदहरू एवम् आफ्नो जीवनको टुक्रा गुमाएर पनि क्रान्तिको महान् बाटोमा आधा धर्ती ओगटेका महिलाहरूको मुक्तिको झण्डा बोकेर

सगरमाथा तिरै कुदिरहने जयपुरी दिदीहरूलाई आफ्नो श्रीमानले छोडेर गएको अधुरो सपना पूरा गर्न युद्धका महत्वपूर्ण मोर्चाहरूमा हजारौं बहादुर महिलाहरू हुनुहुन्छ। (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६४, पृ.११९)

उपर्युक्त विचारले जनयुद्धमा सहभागी वीर महिला योद्धाहरूको बलिदान र समर्पण के कुराका लागि थियो भन्ने कुरा स्पष्ट गरेका छन्। उनीहरूको यो त्याग, वीरता, समर्पण र उत्सर्ग कालो राक्षसी युग बदल्नका लागि थियो। यस युद्धमा सहभागी भएका महिलाहरूको उठाएको मुक्तिको झण्डा वर्गीय मुक्तिका लागि थियो। बलीको उपर्युक्त भनाइले यो क्रान्ति वर्गीयमुक्तिमा नै लिङ्गीय, जातीयलगायत सबै खालका मुक्ति प्राप्त हुन्छ भन्ने चेतनाद्वारा अभिप्रेरित थियो भन्ने पुष्टि गरेको छ। लीला सोमै मगरको 'जीवनसाथी क. कैलाश मेरो मुटुमा यसरी सजिनुभएको छ' संस्मरणमा जनयुद्धमा महिलाहरूको सहभागिता सामन्तवाद र विश्व साम्राज्यवादका विरुद्ध थियो भन्ने सन्देश यसप्रकार अभिव्यक्त भएको छ:

गाउँ बस्ती बस्तीमा भएका भोका नाङ्गा गरिबहरू, उत्पीडनमा छटपटाएका पीडित महिलाहरू जातपातिको भेदभाव परेका दलित र मगरहरू, क्षेत्रीय उत्पीडनमा पिल्सिएका जनताहरूलाई मुक्ति दिलाउन हिँडेकी म तिमीसँग भौतिक रूपमा भेटेको अनुभूति मैले गर्न पाउनेछु भन्ने विश्वाससहित बिदा मार्दै तिमीलाई श्रद्धासुमन चढाउँछु। (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६४, पृ.२७७)

जनयुद्ध सामन्तवाद र साम्राज्यवादका साथै विस्तारवादका विरुद्धमा लडिएको युद्ध हो। यस सन्दर्भमा विस्तारवादका विरुद्ध महिलाहरूले गरेको सङ्घर्ष उदाहरणीय र ऐतिहासिक रहेको छ। जुनकुमारी रोकामगरको 'बिथल डाँडाको हतियार कब्जा र फौजीकरणको सवाल' संस्मरणात्मक निबन्धमा नेपाली महिलाहरूले गरेको विद्रोहलाई यस प्रकार उल्लेख गरेकी छन् :

बर्दिया जमुनी विस्तारवादी ककद फाँसीवाद, लुट, बलात्कारको पीडा खेपिरहेको ठाउँ हो। त्यही गाउँमा ककद फोर्स गाउँमा गस्तीमा आएर जनतालाई धम्काउने, हप्काउने गरिरहेको बेला दुई युवाले कचि खोसेर त्यहाँबाट फरार भए। ती युवाहरूसँग नसकेर विस्तारवादी भाटहरू गाउँमा सर्वसाधारण जनतामाथि फेरि दमन गर्न आयो र घरहरूमा आगो लगाउने, गाउँमा भएको सम्पत्तिको डकैती गर्नेलगायत अत्याचार गर्न थालेपछि असह्य भयो।

त्यसपछि सीमा अतिक्रमण गर्न नपाउने, नेपालभूमि छोड्ने सवालसहित जनताबाट प्रतिरोध भयो । त्यहाँ अत्यधिक महिलाहरूको सहभागिता रह्यो । (*पीडाभित्रको आक्रोश*, २०६४, पृ. ७७)

निबन्धमा आएको उपर्युक्त सन्दर्भले नेपाली जनयुद्ध विस्तारवाद विरुद्धको युद्ध पनि हो भन्ने तथ्यलाई पुष्टि गरेको छ । यस सन्दर्भबाट नेपाली महिलाहरूले भारतीय विस्तारवादका अग्रमोर्चामा रहेर सङ्घर्ष गरेका थिए भन्ने स्पष्ट देखिन्छ ।

पीडाभित्रको आक्रोश सङ्ग्रहमा रहेका संस्मरण पितृसत्तावाद, सामन्तवाद, विस्तारवाद र साम्राज्यवादका विरुद्ध लडिएको महान् जनयुद्धका वैचारिक र भावनात्मक उद्वेलनका दस्तावेज हुन् । प्रस्तुत कृतिमा सर्वहारावर्गीय अधिनायकत्व स्थापित गर्दै विश्व मानवतावादी समुन्नत समाज निर्माण गर्ने महान् सङ्कल्पको उद्बोधन भएको छ । यहाँ राजनीतिक, नैतिक र दार्शनिक आदर्शसँग अभिन्न रूपमा अभिप्रेरित नेपाली महिला सबै खालका उत्पीडन र विभेदको अन्त्य गर्दै स्वतन्त्र, सभ्य र समुन्नत विश्व समाजको निर्माण गर्ने आदर्शद्वारा अभिप्रेरित देखिन्छन् ।

३. त्याग, वीरता, बलिदान, र उदात्तताको उच्चतम चेतना

जनयुद्ध सङ्घर्षलाई केन्द्रमा राखेर स्वर्णिम भविष्य खोज्ने जनताको उच्चतम राजनीतिक सङ्घर्ष हो । यो त्याग, वीरता, उत्सर्गका महागाथाहरूले भरिएको सबैभन्दा उच्च चेतनाले निर्देशित युद्ध हो । यस युद्धका रणनीति र कार्यनीतिहरू जनता, इतिहासको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी विश्लेषण तथा परिस्थितिको ठोस अध्ययनमा आधारित छन् (किरण, २०६७, पृ. १४८) । यो वैज्ञानिक दृष्टिले वस्तुस्थितिको विश्लेषण गरी समाजलाई अग्रगामी दिशामा लैजाने र उन्नत र समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने लक्ष्यद्वारा निर्देशित थियो । जनयुद्ध नयाँ आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक व्यवस्था निर्माणको लक्ष्यमा आधारित थियो । नेपाली जनयुद्ध सधैं त्याग, बलिदान, समर्पण र उत्सर्गको पर्याय हो ।

पीडाभित्रको आक्रोश संस्मरणसङ्ग्रहमा जनयुद्धको यसै गौरवपूर्ण यात्रामा समाहित महिलाहरूका त्याग, समर्पण, वीरता, साहस, शौर्य, त्याग र उत्सर्गका विविध अनुभव र अनुभूतिहरू प्रस्तुत छन् । यहाँ महिलाहरूले जनयुद्धमार्फत सामन्तवादी साम्राज्यवादी व्यवस्थाविरुद्ध लडेका युद्धका महागाथा आएका छन् । यस जनयुद्धलाई निर्णयक तुल्याउन महिलाहरूको नेतृत्वदायी र अग्रणी भूमिका थियो । वैज्ञानिक र समुन्नत

समाज निर्माण गर्ने उच्च अभिलाषासहित लडेको यस युद्धमा महिलाहरूले अदम्य साहस र शौर्य प्रस्तुत गरेका थिए । युद्धभूमिमा महान् सहादत प्राप्त गर्ने वीर महिला योद्धाहरू, पक्राउपछि अमानवीय यातना र बलात्कारपछि हत्या गरिएका कुमारी बुढा, दिलमायालगायत वीरहरू, पक्राउपछि चरम यातना र सामूहिक बलात्कारको पीडा खपेर युद्धलाई निर्णायक तहमा पुर्‍याएका देवी खड्का लगायतका योद्धाहरू, सानो नानी पिठ्यूँमा बोकेर दुस्मनको घेरा तोड्दै कहिले भेरी कर्णालीका टुप्पो र फेदी, कहिले पूर्व भापाका बस्तीहरूमा, कहिले चितवनका गाउँबस्ती र कहिले राप्तीका पहाडहरूका भोकै कुद्ने महिलाहरू(घर्ती, २०६४, पृ.३), निशस्त्र रूपमा रहेर प्रहरीको राइफल खोस्ने कालीकोटका महिलाहरू (थापा, २०६४, पृ. १५) जनयुद्धका राता महिलाहरू हुन् । युद्धको अग्रभागमा खटिएर महिलाहरूले देखाएको अदम्य साहस, चट्टानी विश्वास, उदात्त त्याग र समर्पणले जनयुद्धलाई समृद्ध र उन्नत तुल्याएको हो । त्यसैले जनयुद्ध त्याग, वीरता र बलिदानको उच्चतम नमुना हो । टीका बुढाथोकीले 'सहिद सप्ताह र बलिदान' संस्मरणमा जनयुद्ध, क्रान्ति र बलिदानप्रतिको दृष्टिकोण यसप्रकार व्यक्त गरेकी छन् :

बलिदान क्रान्तिको ऊर्जा हो । वास्तविक रूपमा जहाँ क्रान्ति हुन्छ, अवश्य पनि त्यहाँ बलिदानको माग गर्दछ, जहाँ बलिदान हुन्छ, त्यहाँ क्रान्तिको जन्म हुन्छ । इतिहासका अनुभव र १० वर्षको प्रत्यक्ष जनयुद्धले यही कुरा देखाएको छ । त्याग र बलिदानका पनि आ-आफ्नै परिभाषाहरू छन् । कसैको व्यक्तिगत इच्छा, चाहना र देखासिकी त्याग र बलिदान हुन सक्दैन । कुनै पनि समर्पण गर्ने कुरा दृढ विश्वास र बलियो एकतामा नै हुने गर्छ । जनयुद्धको एक दशकमा भएको बलिदानलाई मालेमावाद र प्रचण्डपथीय विचारको आधारमा साङ्गठनिक एकता र सामूहिक भावनामा पुँजीकृत गरी आन्दोलनमा ठूलो तागत प्राप्त भएको छ । दुश्मनले एक मारे सयौँ जन्मिने आक्रोशका आवाजहरू व्यवहारिक रूपमा पुष्टि हुँदै गएका छन् । एक दशककै जनयुद्धमा तीन वर्षको बालिकादेखि ७१ वर्षको बुढीआमाको बलिदान र पाँच दिनको सुत्केरीदेखि नौ महिनाको गर्भवती महिलाहरूले समेत आफ्नो अस्मिताको बलिदान गरेका छन् । बाह्र हजार आमाहरूले आफ्नो मुटुको टुक्राको बलिदान गरेका छन् । (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६४, पृ. ४४-४५) ।

उपर्युक्त निबन्धमा बलिदानको स्वरूपबारे महत्त्वपूर्ण विचार व्यक्त भएको छ । माओवादी जनयुद्ध मालेमावाद र प्रचण्डपथीय विचारको आधारमा साङ्गठनिक एकता र सामूहिक भावनामा आधारित क्रान्ति हो । यो वर्गमुक्तिको महायात्रा हो भने नौलो जनवादी समाज निर्माण गर्ने महान् उद्देश्यमा आधारित बलिदान,

त्याग, समर्पण र उदात्तताको अनुपम नमूना पनि हो । जनयुद्धमा सहभागी महिलाहरू मालेमावाद र प्रचण्डपथीय विचारद्वारा अभिप्रेरित र निर्देशित क्रान्तिकारी योद्धाहरू हुन् । उनीहरूको मानव जीवन, समाज, समाजको गति र मानवको दायित्वलाई बुझ्ने दृष्टिकोण अत्यन्त उन्नत र वैज्ञानिक छ भने त्यसलाई व्यवहारमा उतार्ने साहस र प्रतिबद्धता पनि छ । चुनु गुरुङको 'कस्तो हुन्छ मुटु चुँडिएको बेला संवेदनाको त्यो घडी ?' संस्मरणमा युद्धकै मैदानमा भएको विवाह र त्यसको एक महिना नबित्दै जीवनसाथी गुमाउनुपर्दाको पीडा र त्यही पीडाका बीचबाट युद्धमोर्चामा खटिएका बेलाको अनुभव र अनुभूतिका साथै जनयुद्धप्रतिको दृष्टिकोण र विचार यसप्रकार व्यक्त भएको छ :

युद्ध कला हो । आफ्ना सीप हामीले युद्ध मैदानमै देखाउनुपर्छ । साहसीहरूले मात्र आफ्ना सीपलाई मैदानमा प्रस्तुत गर्न सक्छन् । युद्धकला भाग नलिने निःसन्देह वास्तवमा सिर्जनाका जननी हुन सक्दैनन् । क्रान्ति नगरी परिवर्तन ल्याउन सकिँदैन, त्यसैले क्रान्तिका लागि हामी थुप्रैपटक मरेर जिउनुपर्छ । यहाँ हरेक हरेकको जन्म र मृत्यु अपरिहार्य छ भन्ने नबुझेहरू मूर्ख साबित हुनेछन् । प्रकृति र विज्ञानको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी नियमनरूप संसारको गति तीव्र रूपमा अधि बढ्छ । यही स्वच्छ प्रतिस्पर्धामा जो अड्गाडि बढ्छ उही विजय हुन्छ ...म एउटी क्रान्तिकारी नारी हुँ । आफ्नो गुण आफै गाउनु मेरो नैतिकता होइन, न कसैले गाइदिएर आफू प्रफुल्ल हुन रुचाउँछु । आखिर एउटा नौजवान क्रान्तिकारी योद्धा क्षणिक मेरो विपनाको नायक बनेर आयो, सपना भएर बिलायो, व्यक्तिवादमा आधारित यो मात्र मेरो निजी व्यथा होइन, सिङ्गो संसारमा आधा हिस्सा ओगट्न सफल, हरेक क्रान्तिकारी नारीहरूको सामूहिक पीडा हो । यो क्रान्तिकारीहरूको साँचो कहानी हो, यही हो युवाहरूको गीत, यसका धुनहरू मेरो हृदयमा ज्वाला बनेर दन्किन सक्ने क्षमताको विकासमा भइरहेको छ । म विचारले दृढ छु । (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६४, पृ. ४९) ।

उपर्युक्त संस्मरण माओवादी जनयुद्धमा समर्पित महिलाहरूका विचार, उनीहरूको समाजप्रतिको दृष्टिकोण, क्रान्तिप्रतिको निष्ठा र सङ्घर्षशील चरित्रमार्फत उनीहरूको समाज रूपान्तरणको आकाङ्क्षा र प्रतिबद्धता व्यक्त भएको छ । प्रत्यक्ष क्रान्तिमा सामेल भएर सहिद भएका, बलात्कारको पीडा भोगेका, क्रान्तिकै लागि आफन्तजनलाई गुमाएका, जेलनेल सहन तयार भएका र फेरि क्रान्तिमा समर्पित भएका महिलाहरू समानतामूलक समाज निर्माणका सच्चा पहेरेदार हुन् । उनीहरू व्यक्तिगत स्वार्थका लागि काम गर्ने व्यक्ति

होइनन् बरू उनीहरू त निम्नवर्गीय जनताका लागि आफ्नो बली दिन तयार सचेत र समर्पित सङ्घर्षशील महिलाहरू हुन् । आशा महतराको 'बगरमा बच्चा जन्माउँदा' संस्मरणमा जनयुद्धका क्रममा बगरमा बच्चा जन्माएर लगातार दस घण्टा हिँडेको र सन्तानलाई काखी च्यापेर अग्रमोर्चामा लडेको अद्भूत र अकल्पनीय क्षणको स्मरण गरिएको छ :

लामो अनि जङ्गलको बाटो हाम्रो यात्रा जारी थियो। मलाई व्यथाले च्याप्दै आयो ।म रक्त मुछेल हुँदै हिँडिरहेँ । त्यही क्रममा गाउँ त भेटियो तर सामन्ती कुसंस्कारकै कारण घरभित्र पस्न दिइएन । गहुँको नल बिछ्याएर मलाई गोठमा गाईगोठमा राखियो । प्रसव पीडाको त्यो कठिन अवस्थामा म बसिरहेँ । उज्यालो हुँदै गयो । फेरि हाम्रो यात्रा सुरु भयो । मलाई अत्यन्त बाधा भइरहेको थियो तैपनि म हिँडिरहेँ । हिँड्दा हिँड्दै त्यही अवस्थामा रुकुम मालुबेलाको बीच बाटोमा पर्ने खोलाको बगरमा बच्चा जन्मियो । मसँग एकजना साथी मात्र हुनुहुन्थ्यो । सायद डाक्टरहरूका आफ्ना नियम होलान्, हुन सक्छ ठूलाबडाको परिवारमा एउटी महिला सुत्केरी हुँदा केके तयारी गर्नुपर्छ होला तर त्यहाँ त्यसो भएन । गोठाला आएकी गाउँले दिदीको सहयोगमा खाजा बोक्ने भोलाको धागोले बाँधेर बगरमै बच्चाको नाभी काटियो । सुत्केरी भएको पीडाकै बेला बच्चा जन्मेको एक घण्टापछि फेरि यात्रा सुरु भयो र दुई घण्टाको लगातार हिँडाइपछि एउटा गाउँमा आराम गर्ने व्यवस्था गरियो । त्यहाँ पनि दुश्मनले छोडेन । गाउँमा छापामान सुरु गर्यो । नौ दिनको बच्चा बोकेर दुश्मनबाट बच्नको लागि गाउँ छोडेर बस्न सफल भएँ । कार्यक्षेत्रको फेरबदल हुँदा म सीमाक्षेत्रको सञ्चार पोस्टमा खटें । त्यहाँ पनि भारतीय गुण्डाहरूले मेरो बच्चालाई थुनेर चार जनाले मलाई बलात्कार गर्ने प्रयास गरे तर म घरको छतबाट भाग्न सफल भएँ र बच्चालाई पनि बचाएँ । त्यस दिन आमा छोरीले जङ्गलमै रात बितायौं । (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६४, पृ. ३१३) ।

माओवादी जनयुद्धमा समर्पित क्रान्तिकारी महिलाहरू मुक्ति या मृत्युको कसम खाएर युद्धमोर्चामा उत्रिएका थिए । उनीहरूले समाज परिवर्तनको महान् सपना पूरा गर्न हिँडेका बखतमा पनि मातृत्वको गहन जिम्मेवारी पूरा गरेका थिए । महतराको संस्मरण गर्भावस्थामा बन्दुक बोकेर युद्धमोर्चामा खटिई युद्धक्षेत्रमै सन्तान जन्माएर फेरि काखमा सन्तान र बन्दुक एकैपटक बोकेका योद्धा आमाहरूको सजीव र गर्विलो इतिहास हो ।

प्रतिक्रियावादी राज्यव्यवस्थाले पुरुष योद्धाहरू भन्दा महिला योद्धामाथि गरेको व्यवहार बढी नृशंस र आततायी थियो । राज्यपक्षले सामूहिक बलात्कार गर्ने, नाङ्गै बनाएर गाउँमा घुमाउने, गर्भवती र सुत्केरी अवस्थाका महिला योद्धाहरूलाई चरम यातना दिने, हत्या गर्नेजस्ता नृशंस व्यवहार गरेको थियो । नेपाली वीर महिला योद्धाहरूले यस्ता घृणित कुकृत्यहरूसामु पनि घुडा टेकेनन् । देवी खड्का माओवादी जनयुद्धमा समर्पित भएर पक्राउ परी शारीरिक र मानसिक यातनाका साथै जेलभित्रै सामूहिक बलात्कार खपेकी क्रान्तिवीरहरूकी प्रतीक हुन् । कलिलो उमेरमा नै समाज परिवर्तनको गहन जिम्मेवारी बहन गरेका उनी र उनीजस्ता हजारौं वीर योद्धाहरूको निष्ठा र समर्पण नै जनयुद्धको आधार हो । युद्धमोर्चामै खटिएको बेला पक्राउ परेर जेलभित्रै प्रहरीबाट सामूहिक बलात्कारको सिकार भएकी देवी खड्काको 'कहालीलागदो चार महिना' संस्मरण यस्तो छ :

सदा भैं उही ठाउँमा पुऱ्यायो । भित्र नअटेर एक हुल मान्छेका सिकारी नरभक्षीहरू मुखबाएर बाहिर बसेका थिए । मलाई सरासर भित्र हुलियो । मातेर बेहोस अवस्थामा सोध्यो – ओ देवी ! यो कागजमा अब पनि सही गर्दिनस् कि ? मैले भने गर्दिन । उसले उठेर मलाई धाप मादैँ भन्यो । लैजाओ केटा हो, यसलाई आज रातभरि स्वाद फेर । बाहिरबाट जबरजस्ती मलाई तानेर ढोकाबाट बाहिर निकाल्न खोज्दै गर्दा मैले मेरो एउटा कुरा सुन्न अनुरोध गरें । यदि तिमीहरू म जस्तै महिला र आमाले जन्माएका छोराहरू हौ भने कानुनअनुसार मलाई जेल हाल तर यो कुकार्य नगर । यदि त्यो पनि तिम्रो वर्गीय धर्मले दिँदैन भने मलाई गोली हानेर यहीँ मार तर यो अपराधिक र अनैतिक कार्य नगर । मैले मेरो कुरा सक्न पाउँदैँ घिसारेर ढोकाबाट बाहिर निकालियो । मैले बाहिर निस्किसकेपछि स्वरले भ्याएसम्म चिच्याएर भनँ – मलाई यही गोली हान । त्यसपछि मेरो मुखमा पट्टी बाँधियो । घिसारेर केही पर भोगटेधारीमा सशस्त्रको क्याम्प रहेछ । त्यहाँ जबरजस्त मेरो ज्यानलाई नाङ्गो पारियो र चार हात खुट्टा डोरीले बाँधियो । अब भने स्थिति मेरो काबुभन्दा सम्पूर्ण रूपमा बाहिर गयो । (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६४, पृ. ६५)

निर्मम यातना र बलात्कारको अमानवीय यातना सहेर पनि क्रान्तिमा समर्पित रहिरहेकी देवी खड्काको वर्गमुक्तिको उच्च आकाङ्क्षा नेपाली क्रान्तिकारी महिलाहरूको उच्चतम चेतना हो । यो शौर्य, त्याग, समर्पण र साहसको विशिष्ट नमुना हो । यसले तत्कालीन सत्ताको चरम निर्ममता सहेर पनि आफ्नो स्वाभिमान एक

रक्ति नभुक्काएर विद्रोह गरिरहेका र मानवमुक्तिको महासमरलाई अगाडि बढाएका महिलाहरूको बलिदान र निष्ठाले नै जनयुद्ध तीव्र रूपमा अड्गाडि बढेको सन्दर्भलाई स्पष्ट गरेको छ ।

जनयुद्धका क्रममा नेपाली महिलाहरूले देखाएको उच्च साहस र सौन्दर्य साँच्चिकै अद्भूत र अविस्मरणीय छ । राज्यसत्ताका सेनाहरूको साथै बलात्कार गर्ने जघन्य अपराधको सिकार बनेर पनि उनीहरू वर्गीय मुक्तिका लागि यौवन अवस्था पार गर्दै गरेका वर्षीय महिलाहरू युवा नारीहरूमा रहेको त्यो जाओस् उत्साह त्यो समर्पण त्याग साँच्ची नै अनुपम र अतुलनीय छ त्यो साहस र शौर्य अवर्णनीय नै छ। यस्ता कुकृत्यहरूलाई चुनौती दिँदै आफ्नो स्वाभिमान र मुक्तियुद्धप्रतिको प्रतिबद्धतामा अडिग रेहेर उनीहरूले अनुपम शौर्य प्रस्तुत गरेका थिए । वर्गमुक्ति नै वर्गविजय नै अन्तिम र एकमात्र सत्य हो भन्ने चिन्तनले उनीहरूलाई परिवर्तनका बाटामा अविचलित भएर लाग्न उत्प्रेरित गरेको थियो । चरम यातना, सामूहिक बलात्कारपछि जिउँदै आगो लगाएर हत्या गरिएका कुमारी बुढा र दिलमाया नेपाली क्रान्तिका त्यस्ता वीर हुन् जो शौर्य, साहस, त्याग, बलिदान, स्वाभिमान, क्रान्तिका प्रतीक बनेर युगौंसम्म जीवित रहनेछन् ।

हजारौं वर्षदेखि अनेकौं उत्पीडन सहेर बसेका नेपाली नारीहरू जनयुद्धको सुरुवातसँगै मुक्तियुद्धको महाअभियानमा हातमा राइफल बोकेर गाउँघरमा चेतना फैलाउँदै र राज्यसत्तासँग विद्रोह गर्दै अगाडि बढे । यी वीर नेपाली महिलाहरूलाई प्रतिक्रियावादी राज्यसत्ताले चरम यातना दियो, हत्या गर्यो तर उनीहरूलाई दिएका चरम शारीरिक, मानसिक यातना, बलात्कार र हत्याले उनीहरूको स्वाभिमान र विचारलाई कुनै पनि हालतमा निस्तेज पार्न सकेन । चुनु गुरुङ, कुमारी बुढामगर, दिलमाया योन्जन, शारदा श्रेष्ठ, सीमा चौधरी, सुमित्रा घिमिरेलगायत नेपाली क्रान्तिकारी वीर योद्धाहरूका साहस, त्याग, शौर्य र प्रतिबद्धताले नै माओवादी जनयुद्ध सफल भएको हो । देश र निम्नवर्गीय उत्पीडितहरूका लागि लड्दा लड्दै उच्च सहादत प्राप्त गर्ने उनीहरू जनयुद्धका आस्था, भरोसा, चेतनाका पुञ्ज र समाजलाई मुक्तियात्रामा निरन्तर अड्गाडि बढाउने विश्वास पनि हुन् । उनीहरूले देखाएको अदम्य साहस नेपाली महिलाहरूको वीरता र शौर्यको गर्विलो इतिहास हो ।

महिलामुक्तिको अभिरेखाङ्कन

मार्क्सवादले महिलामुक्तिलाई वर्गमुक्तिका सापेक्षमा हेर्छ । यसले वर्गीय पहिचानलाई नै प्रमुख मान्दछ । यसको क्षेत्रीय, जातीय, लैङ्गिक पहिचानलाई पनि गरेर पनि प्रमुख पहिचानका रूपमा भने वर्गलाई नै लिन्छ ।

मार्क्सवादी मान्यताअनुसार वर्गविभक्त समाजमा मानिसका पहिचान विभिन्न हुन्छन् र तीमध्ये वर्गीय पहिचान नै प्रमुख हो । वर्गीय पहिचान सामाजिक आर्थिक अवस्था र उत्पादन प्रणालीमा आधारित हुन्छ । मार्क्सवादले वर्गीय पहिचानका साथै लैङ्गिक, जातीय, धार्मिक सांस्कृतिक आदि पहिचानलाई पनि स्वीकार गर्दछ तर सबै प्रकारका उत्पीडनका केन्द्रमा दलाल तथा नोकरशाही पुँजीवाद र सामन्तवाद नै रहेका छन् भन्ने मान्दछ । यसले वर्गलाई केन्द्रमा राख्नुपर्ने र अन्य पहिचानलाई यसैका सापेक्षमा हेरिनु पर्ने दृष्टिकोण अगाडि सारेको छ । वर्गीय, जातीय, लिङ्गीय मुक्तिका सन्दर्भलाई अन्तर्संरचित रूपमा नलिएर पृथक् रूपमा बुझियो भने त्यसले वास्तविक मुक्तिका मर्मलाई समेट्न नसक्ने र मार्क्सवादीहरूले यी सबैलाई एकीकृत प्रक्रियाका रूपमा लिएको धारणा मोहन वैद्य किरणले यसप्रकार व्यक्त गरेका छन् :

साहित्य र कलाका क्षेत्रमा मार्क्सवादीहरूले वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक लगायत सबैखाले उत्पीडनको विरोध र तिनको मुक्तिको पक्षपोषण गर्दै आएका छन् । लिङ्ग, वर्ण, जात र जातिका समस्या अन्ततः वर्गीय समस्या नै हुन् किनभने ती सबै जनसमुदायमा उत्पीडित वर्गकै अत्यधिक बाहुल्य छ र त्यही उत्पीडित वर्गले नै वर्गका हैसियतले सबै उत्पीडित जनसमुदायमा सामान्यीकरणको भूमिका निर्वाह गर्दछ । तसर्थ, मार्क्सवादी लेखक, कलाकार, सौन्दर्यचिन्तक र समालोचकहरूले मजदुर किसानका साथै महिला, दलित र जनजातिलगायत सबै उत्पीडित वर्ग तथा जनसमुदायका भाव, अनुभूति तथा विचारलाई समेट्नु पर्दछ । (मार्क्सवादी समालोचना, २०८०, पृ. १४)

वैद्यका उपर्युक्त विचारले वर्गीय संरचनामा आधारित समाजमा वर्गीय, जातीय, लैङ्गिकलगायत सबै खाले उत्पीडनको मुख्य आधार वर्गीय नै हुने र वर्गमुक्ति नै यी सबै खालका उत्पीडनबाट मुक्तिको आधार भएको मार्क्सवादी चिन्तनको पक्षपोषण गर्दछन् ।

पीडाभित्रको आक्रोशमा सङ्गृहीत संस्मरणमा महिलाहरूले महिलामुक्तिलाई वर्गमुक्तिकै सन्दर्भमा विश्लेषण गरेका छन् । जनयुद्धमा उनीहरूको अग्रणी भूमिका मूलतः वर्गमुक्तिका लागि थियो । वर्गमुक्ति नै लिङ्गीय, जातीयलगायत सबै प्रकारका मुक्तिको आधार हो भन्ने मालेमावादी चेतनाद्वारा उनीहरू प्रेरित थिए । क्रान्तिकारी नेतृ सीमा थारूले तराइका उत्पीडित जनताका पक्षमा दृढ रहँदै युद्धमा सहभागी भएकै अवस्थामा सहादत प्राप्त गरेको सन्दर्भलाई डि. बी थारूको 'एउटा बहादुर गाउँकी छोरी' संस्मरणमा यसप्रकार व्यक्त गरिएको छ :

आफ्नो गाउँलेहरूले जहिले पनि अत्याचारका विरुद्धमा लड्दै आएको लडाइँबाट प्रेरित भई जनयुद्धमा समर्पित भएको एउटा बहादुर गाउँको छोरी सीमा थारुले वीरताको रक्तिम इतिहास हाम्रो सामु छोड्नुभएको छ । म उहाँलाई दरो मुठी उठाएर सलाम अर्पण गर्दछु । एक सङ्घर्षशील गाउँमा जन्मनुभएको उहाँ आफ्नो जीवनभर निरन्तर सङ्घर्षरत रहनुभयो । आर्थिक, सामाजिक सांस्कृतिक, लैङ्गिक सबै हिसाबले उत्पीडनमा परेका समाजका आधा हिस्सा महिला वर्गको पूर्ण मुक्तिको लागि आफ्नो जीवनभर क्रान्तिकारी ऊर्जाका साथ लडिरहने बाँके बर्दियाको महिला आन्दोलनको नेतृत्व गरिरहने एक अथक योद्धा कमरेड सीमाको हत्या गरेर शासकहरू सन्तुष्टि लिएका छन् । जातीय हिसाबले पनि पिछडिएका थारु जातिको कोखमा जन्मनुभएकी सीमा जातीय मुक्ति, महिला मुक्ति र वर्गमुक्तिको सिद्धान्त मालेमावाद र प्रचण्डपथमा दृढ हुनुहुन्थ्यो । आज उहाँले देखाएको बाटोमा बाँके बर्दियाका हजारौँ महिलाहरू लामबद्ध भएका छन् । (पीडाभित्रको आक्रोश, २०६६, पृ. १२४)

सीमा थारुले रोजेको बाटो, उनले लडेको युद्ध समतामूलक समाज निर्माण गर्ने उद्देश्यद्वारा सिञ्चित थियो । मालेमावाद र प्रचण्डपथमा दृढ भएर लागेका जनयुद्धमा लामबद्ध भएका महिलाहरू साम्यवादी समाज निर्माण गर्ने महान् उद्देश्यमा लागेका क्रान्तिवीरहरू हुन् । यस युद्धमा प्रतिबद्ध सीमा थारुलगायत सबै सबै महिलाहरूले महिलामुक्तिको प्रश्न वर्गमुक्तिको प्रश्नभन्दा बेग्लै होइन भन्ने चिन्तनलाई मूल आधार बनाएका छन् ।

महिलाहरूको मुक्तिको विषय कुनै पृथक् मुक्तिको विषय होइन । यो एक महत्वपूर्ण सामाजिक मुक्तिको प्रश्नसँग जोडिएको एउटा भाग हो । माओवादी महिला योद्धाहरूले उत्पीडनकारी पितृसत्तावादी सामन्तवादी र साम्राज्यवादी समाजको पुनर्संरचना नभइकन वर्तमान समाजव्यवस्थाले यो समस्यालाई समाधान गर्न सक्दैन भन्ने स्पष्टसँग बुझेका छन् । त्यसैले उनीहरूले राज्यसत्ता परिवर्तन गरी सर्वहारा अधिनायकत्व स्थापित गर्ने महान् बाटोलाई पछ्याएका छन् । जनयुद्धको बाटो अत्यन्त जटिल र चुनौतीपूर्ण छ भन्ने जान्दाजान्दै पनि मृत्यु वा मुक्तिको सपथ खाएका योद्धाहरूको त्याग र समर्पणले नै समाजरूपान्तरणको जग निर्माण गरेको हो ।

पीडाभित्रको आक्रोशका संस्मरणहरूमा महिला शोषणको सन्दर्भलाई वर्गीय शोषणका सापेक्षतामा विश्लेषण गरिएको छर वर्गीय समाजको अन्त्यबाट मात्र महिलामुक्ति सम्भव भएको दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको

छ। यी संस्मरणमा सम्पूर्ण महिलाहरूको सर्वाङ्गीण स्वतन्त्रता नभएसम्म विश्वको कुनै पनि देशको स्वतन्त्रता सम्भव नभएको धारणा व्यक्त भएको छ। यिनले महिलामुक्ति आन्दोलन वर्गसङ्घर्षमा आधारित हुनुपर्छ भन्नेमा महिला योद्धाहरू दृढ देखिन्छन्। आशा महतराले महिलामुक्तिको विषय वर्गमुक्तिसँगै जोडिएको छ भन्ने सन्दर्भलाई यसप्रकार व्यक्त गरेकी छन् :

जनयुद्धमा लागेका हजारौं महिलाहरूले वर्गीय मुक्ति र लिङ्गीय मुक्ति प्राप्तिको निम्ति उच्च बलिदानी दिन पछि परेका छैनन्। यस्ता अनुभूतिहरूको एउटा अंश जो मैले भोगें। यो नेपाली उत्पीडित जनता र महिलाहरूलाई दास बनाउने यो सामन्ती कुसंस्कार विरुद्धको लडाई हो। नेपालमा आफ्नो भविष्य आफैं कोर्ने उद्देश्यका साथ अघि बढेको मुख्ययुद्ध विजयको नजिक पुग्दैछ। मुक्तिका निम्ति जस्तोसुकै समस्या परेपनि अड्गाडि बढौं। जीत सुनिश्चित छ। (पीडाभिन्नको आक्रोश, २०६६, पृ. ३१३)।

महतराको उपर्युक्त विचार महिलामुक्ति आन्दोलन वर्गमुक्ति आन्दोलनकै एक भाग हो भन्ने चिन्तनमा आधारित छ। यसले महिलामुक्तिको आन्दोलन वर्गमुक्ति आन्दोलन नै भएको महिला र पुरुष दुवैको सहकार्यमा मात्र यो सफल हुन्छ भन्ने सन्दर्भलाई पुष्टि गरेको छ।

जनयुद्धको प्रमुख लक्ष्य वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, लैङ्गिकलगायत सबै खालका उत्पीडनबाट मुक्तिको कामना गर्दै सर्वहारा विश्वसाम्यवादी समाजको निर्माण गर्ने महान् अभिलाषा पूरा गर्नु हो। यसले महिलामुक्तिलाई वर्गमुक्तिकै एक अभिन्न अङ्ग मानेको छ र उत्पीडित श्रमजीवी वर्गले सामन्तवाद र साम्राज्यवादविरुद्ध गरेको क्रान्तिमार्फत नै महिलामुक्ति हुने धारणा राखेको छ। यस सङ्ग्रहका निबन्धहरूमार्फत दोस्रो दर्जाको नागरिकका रूपमा व्यवहार गरिँदै आएका महिला जनसमुदायले गर्व गर्न सक्ने चेतना जनयुद्धको सौन्दर्यचेत हो भन्ने पुष्टि भएको छ। यसले महिला उत्पीडन लगायत सबै खालका शोषण, दमन र उत्पीडनका विरुद्ध समर्पण र सम्झौता होइन विद्रोह गर्नुपर्छ र त्यो विद्रोह निश्चित मूल्यमान्यतासहितको हुनुपर्छ भन्ने चिन्तन स्थापित गरेको छ।

निष्कर्ष

पीडाभिन्नको आक्रोशनेपाली राजनीतिक सङ्घर्षका इतिहासमा २०५२ सालदेखि सुरु भएको माओवादी जनयुद्धमा सहभागी महिलाहरूको उच्च साहस, वीरता, उत्सर्ग, बलिदान, त्याग र समर्पणका साथै उनीहरूका

पीडा र आक्रोशका महागाथालाई समेटिएको संस्मरणात्मक सङ्ग्रह हो । यस सङ्ग्रहका निबन्धमा महिला उत्पीडनलाई सामन्तवादी, साम्राज्यवादी उत्पीडनका रूपमा हेरिएको छ र जनयुद्धलाई सामान्तवाद, साम्राज्यवादलगायत सबैका विरुद्ध गरिएको क्रान्तिका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यी निबन्धमा माओवादी जनयुद्धले विभिन्न वर्ग, क्षेत्र, जात र समुदायका महिलाहरूलाई वर्गमुक्तिको सङ्घर्षबाट नै महिलामुक्ति सम्भव छ भन्ने चेतनामात्र प्रदान नगरी उनीहरूलाई सङ्घर्षको अग्रमोर्चामा उभ्याएको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई चित्रण गरिएको छ । यी निबन्धले नेपाली राजनीतिक इतिहासमा महिलाहरू हातहतियारसहित युद्धको अग्रभागमा रहेर अदम्य साहस र शौर्य प्रदर्शन गरेको यस विशिष्ट अवधिमा महिलाहरूको सङ्घर्षचेतना उच्चतम थियो र उनीहरूको त्याग, शौर्य र बलिदानले नै वर्तमान सङ्घीय गणतान्त्रिक नेपालको रूपरेखा कोरेको हो भन्ने पुष्टि गरेका छन् । यी निबन्धले एकातर्फ यहाँका सचेत महिलाहरू विश्वसाम्यवादको महान् लक्ष्य पछ्याएर जनयुद्धको महासमरमा समाहित भएका थिए भन्ने पुष्टि गरेका छन् भने अर्कातर्फ यस महायात्रामा सहभागी महिलाहरू वर्गमुक्तिमा मात्र महिलामुक्ति सम्भव हुने वैज्ञानिक र वस्तुवादी चेतनाद्वारा अभिप्रेरित महिलाहरू हुन् भन्ने पनि स्पष्ट गरेका छन् । यी संस्मरणात्मक निबन्धले पुरुषप्रधान समाजको शोषण र उत्पीडन स्वयं कारण नभएर वर्गयुक्त समाजको परिणाम भएको चिन्तन व्यक्त गरेका छन् । समग्रमा यी निबन्धले वर्गीय मुक्ति नै आधार मुक्ति मान्दै महिलामुक्तिको सङ्घर्षलाई वर्गमुक्ति आन्दोलनसँग एकाकार हुने महिलाका उदात्त चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् ।

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत लेख त्रिभुवन विश्वविद्यालय अनुसन्धान निर्देशनालयले प्रदान गरेको 'गणतन्त्रोत्तर नेपाली निबन्धमा नारीविद्रोह' शीर्षकको लघुअनुसन्धानमा आधारित छ । यस लघुअनुसन्धान परियोजनाका निम्ति म त्रिभुवन विश्वविद्यालय अनुसन्धान निर्देशनालयप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

एङ्गोल्स, फ्रेडरिक (२०६४) "परिवार, निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्ति", *माक्स एङ्गोल्सका सङ्कलित रचना ३, परिवार, निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्तिसहित*, राजेन्द्र मास्के (अनु.), प्रगति प्रकाशन (मूल कृति प्रकाशन सन् १८८४)।

किरण (२०६४), एक उत्कृष्ट, ऐतिहासिक तथा सौन्दर्यपरक अभिलेख, (भूमिका), *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र ।

किरण (२०६५), नेपाली समाज र संस्कृति : एक सङ्क्षिप्त अध्ययन, विवेक सिर्जनशील प्रकाशन ।

खड्का, देवी (२०६४), कहालीलागदो चार महिना, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. पृ. ५४-६८ ।

गुरुङ, चुनु (२०६४), कस्तो हुन्छ मुटु टुक्रिएको बेला संवेदनाको त्यो घडी, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. ३६-४२ ।

घर्ती, ओनसरी (२०६४), राता बस्तीहरूको यो महान् यात्रा, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. २२-२५ ।

दोड, कमला (२०६४), सङ्घर्षको जीवनयात्रा, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. ११०-११३ ।

थापा, अमृता (२०६४), क. सपना ! सुखमनीको भूमिबाट रातो सलाम !, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. १३-१७ ।

थारू, डि.वी (२०६४), एउटा बहादुर गाउँकी छोरी, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. १२०-१२४ ।

पारिजात (२०५४), *पारिजातका सङ्कलित रचनाहरू*, ग्रन्थ ५, पवन चाम्लिङद्वारा सम्पादित, निर्माण प्रकाशन ।

बुढाथोकी, टीका (२०६४), सहिद सप्ताह र बलिदान, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. ४३-४५ ।

महतरा, आशा (२०६४), बगरमा बच्चा जन्माउँदा, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. ३१२-३१३ ।

मार्क्स, कार्ल र फ्रेडरिक, एङ्गल्स (२०६४), *मार्क्स एङ्गल्स सङ्कलित रचना ३*, राजेन्द्र मास्के (अनु.), ऐरावती प्रकाशन(मूल कृति प्रकाशन सन् १८८९) ।

रोका, जुनकुमारी (२०६४), विथलडाँडाको हतियारकब्जा र फौजीकरणको सवाल, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. ७५-७८ ।

वैद्य, मोहन (२०७७), *मार्क्सवादी समालोचना*, शमी साहित्य प्रतिष्ठान ।

सोमै मगर, लीला (२०६४), जीवनसाथी क. कैलाश मेरो मनमुटुमा बसिरहनुभएको छ, *पीडाभित्रको आक्रोश*, प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र, पृ. २७१- २७७ ।

Zetkin, CaLra (2015), *CaLra Zetkin Selected Writings*, edited by Philip s. Foner, Haymarket Books (Original book published 1984).